

**«НЕХАЙ БИ РУСЬ ПО-РУСЬКИ РУСЬ УЧИЛА»:
ОСВІТА ТА «РУСЬКА МОВА» У ТВОРАХ КАСІЯНА САКОВИЧА
«DESIDEROSUS» (1625) І «PERSPEKTIWA» (1642)**

Михайло ДОВБИЩЕНКО

orcid.org/0000-0001-9426-0652

доктор історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. Статтю присвячено ролі староукраїнської (руської) мови в освітньому процесі в Україні першої половини XVII ст. за творами видатного полеміста, вченого та релігійного діяча Касіяна Саковича. В основу дослідження покладено його праці «Desiderosus» та «Perspektiwa», які віддзеркалювали підходи автора до заявленої проблеми в різні періоди життя. Актуальність теми полягає у її недостатній вивченості, а також в особливій ролі розвитку освіти та мови в націєтворенні.

На основі аналізу зазначених праць було зроблено висновок, що вже у середині 1620-х років Касіян Сакович вважав, що ефективну систему вітчизняної освіти можна побудувати, спираючись, передусім, на позитивний досвід Римо-Католицької Церкви. Цю ідею він відстоював практично до кінця життя. На початку 1640-х років Касіян Сакович доповнив свої погляди на освіту публічною заявою в творі «Perspektiwa» про пріоритет народної (руської) мови в навчальному процесі вітчизняних шкіл – «Нехай би русь по-руськи русь учила». Подібна позиція, ймовірно, стала результатом переосмислення досвіду 1620-х років, коли він підкреслював роль народної (руської) мови передусім у релігійному житті українців. Було зроблено висновок, що саме Касіян Сакович був першим українським мислителем литовсько-польської доби, який порушив у площині публічної дискусії питання щодо ролі народної мови в культурному житті українців.

Пріоритети в освітньому процесі дають нам можливість уявити, якими саме на початку 1640-х років Касіян Сакович бачив представників нового покоління освічених українців. У його уявленні це люди, що поєднують здобутки трьох культур – власної національної (української), польської та грецької.

Ключові слова: історія повсякдення; Православна Церква; Унійна Церква; Римо-Католицька Церква; освіта; староукраїнська мова; польська мова; латинська мова; грецька мова; церковнослов'янська мова; Касіян Сакович.

**“LET RUTHENIA TEACH RUTHENIANS IN RUTHENIAN” EDUCATION
AND “RUTHENIAN LANGUAGE” IN THE WORKS “DESIDEROSUS” (1625)
AND “PERSPEKTIWA” (1642) BY CASSIAN SAKOVYCH**

Mykhailo DOVBYSHCHENKO

Doctor of Historical Sciences, associate professor,

senior research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article deals with the role of the Old Ukrainian (Ruthenian) language in the educational process in Ukraine in the 1st half of the 17th century. It is based on the works by the prominent

polemicist, scholar, and religious actor Cassian Sakovych. The study is based on his works “Desiderosus” and “Perspektiwa”, which reflected the author’s approaches to the stated problem in different periods of his life. The relevance of the theme lies in its insufficient study, as well as in the special role of the development of education and language in nation-building.

Relying on the analysis of these works, it is concluded that already in the mid-1620s Cassian Sakovich believed that an effective system of national education could be built primarily on the basis of the positive experience of the Roman Catholic Church. He defended this idea almost to the end of his life. In the early 1640s, Cassian Sakovych supplemented his views on education with a public statement in “Perspektiwa” about the priority of the vernacular (Ruthenian) language in the educational process of domestic schools (“Let Ruthenia teach Ruthenians in Ruthenian”). Such a position probably resulted from reconsideration of the 1620s’ experience, when he emphasized the role of the vernacular (Ruthenian) language in the religious life of Ukrainians. It was concluded that Cassian Sakovych was the first Ukrainian nationalist of the Lithuanian–Polish era to raise the issue of the role of the vernacular in the cultural life of Ukrainians in his public debate.

Priorities in the educational process give us the opportunity to imagine how exactly Cassian Sakovych saw representatives of the new generation of educated Ukrainians in the early 1640s. In his view, those were people who combined achievements of three cultures – their own national (Ukrainian), Polish, and Greek.

Keywords: *history of everyday life; The Orthodox Church; Union Church; Roman Catholic Church; education; Old Ukrainian language; Polish; Latin; Greek; Church Slavonic language, Cassian Sakovych.*

Роль мови й освіти в культурному житті українського народу литовсько-польської доби потребує поглиблених наукових досліджень. Актуальність заявленої теми визначається, на наш погляд, трьома чинниками.

По-перше, попри наявність численних наукових публікацій з історії національно-культурних рухів в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., тема розвитку освіти і науки залишається мало вивченою. Так, з відомого п’ятитомника з історії української культури дізнаємося, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. наукові знання були пов’язані передусім з розвитком «семи вільних мистецтв», які культивувались у європейській освіті, зокрема в навчальних закладах на території України. Причому найбільшого успіху вітчизняні науковці досягли «...в розробці граматичної теорії і творчому застосуванні її до церковнослов’янської

мови» [2, с. 636–637]. Водночас питання концепції освіти й організації навчального процесу висвітлювалися переважно на прикладі Києво-Могилянської академії. Аналогічні проблеми, що стосувались інших навчальних закладів тогочасної України, або вирішено лише частково, або не вирішено взагалі. Так, у вступній частині до енциклопедичного видання «Острозька академія» І. Пасічник та П. Кралюк визнали, що документів, котрі стосувались діяльності цього навчального закладу, залишилося небагато [5, с. 4]. Саме з цієї причини сучасні дослідники можуть робити висновки про освітній процес у названій установі передусім на підставі пізнішої культурно-освітньої та наукової діяльності випускників академії. За таких обставин надзвичайно важливим є дослідження поглядів сучасників тих подій на українську освіту, її проблеми й перспективи розвитку. Зазначимо з цього

приводу, що праці Касіяна Саковича «Desiderosus» (1625) та «Perspektiwa» (1642) містять із цього питання цінний матеріал.

По-друге, незважаючи на численні дослідження з історії розвитку української мови (зокрема, й у литовсько-польську добу), залишається нез'ясованим питання про етапи її впровадження в навчальний процес освітніх установ різних ступенів. Наприклад, маємо епізодичні згадки про вивчення української (руської) мови в Луцькому єзуїтському колегіумі [3, с. 115] та про плани впровадити її в Мінській унійній семінарії [7, с. 24]. Але про те, як провідні діячі українського суспільства усвідомлювали важливість народної мови у розвитку вітчизняної освіти, відомостей маємо обмаль. І знову-таки саме твори Касіяна Саковича («Desiderosus» та «Perspektiwa») дають нам уявлення про позицію автора щодо згаданого питання.

По-третє, мова та освіта були й лишаяються потужними чинниками націєтворення. Вони не тільки створювали умови для того, щоб особа отримала ті чи інші знання, але також активно сприяли формуванню системи культурних цінностей, котрі є наріжним каменем будь-якої національної ідентичності. Тому епізодичні згадки Касіяна Саковича про те, якою він бачив українську освіту, є важливими свідченнями для розуміння, якою в його очах мала бути українська інтелігенція того часу – і духовна, і світська.

Отже, мета статті – на основі аналізу творів «Desiderosus» та «Perspektiwa» визначити погляди Касіяна Саковича на перспективи розвитку освіти в Україні та на роль народної української (руської) мови в цьому процесі.

**«Руська мова» XVI –
першої половини XVII ст.:
свідчення очевидців доби та гіпотези
сучасних дослідників**

Про «руську мову» (або «просту руську мову») як таку, що суттєво відрізняється від мови церковнослов'янської, не раз згадувалося в численних дискусіях українських і білоруських інтелектуалів другої половини XVI – середини XVII ст. Так, про своє бажання видати Євангеліє, перекладене «простою руською мовою», писав гетьман Григорій Ходкевич у передмові до Заблудівського Євангелія; про неприпустимість перекладу Св. Письма «простою мовою» застерігав Іван Вишеньський, який плекав церковнослов'янську традицію і вбачав у проникненні в богослужбову практику народної мови підступи диявола; негативно до друків «руською мовою» Франциска Скорини та Симеона Будного ставився унійний письменник-полеміст (згодом митрополит) Антоній Селява, для якого народна мова тісно пов'язувалася з ересями. Нарешті, як буде видно в подальшому, багато уваги відмінній від церковнослов'янської «руській мові» приділив у працях Касіян Сакович [1, с. 24–27].

Проте ні сам Сакович, ні його сучасники не давали наукової характеристики терміна «проста руська мова». Очевидно, у згадану епоху українським інтелектуалам було добре зрозуміло, про що йдеться, тому пояснень вони не потребували. Проте для сучасних дослідників проблема досі залишається актуальною. Тому варто зазначити, що вперше у вітчизняній історіографії це питання порушив Пантелеймон Куліш. У статті «Дві мови, книжна і народна» він висловив думку, що різні мови для науки

й побуту існували в Україні паралельно ще з часів запровадження християнства. З цього він, між іншим, писав: «...одна виковалась нахшталть церковнеї чи болгарської и велась міжъ попами й вельможними мирянами; друга держалась нерушимо в темній простоті» [4, с. 23]. На думку дослідника, ця ситуація не мінялася протягом століть і була характерною для княжої, литовсько-польської та козацької доби [4, с. 26–27].

На жаль, стаття, яку Пантелеймон Куліш написав 1858 р., побачила світ лише 1914 р. Можливо, це стало однією з причин, внаслідок якої дискусія навколо визначення параметрів «простої руської мови» в період XVI – першої половини XVII ст. розпочалася досить пізно і досі не завершилась. Автор дослідження «Українська літературна мова XVII ст. – 1917» Василь Чапленко, зробивши огляд численних публікацій на цю тему, що побачили світ у XIX – на початку XX ст., наголошував, що з низки причин проблему української (зокрема, староукраїнської) літературної мови так і не розв'язали остаточно [8, с. 5–7]. За спостереженнями сучасного вченого, кандидата філософських наук Олександра Сарапіна (який досліджував друки Франциска Скорини), на сьогодні є щонайменше 12 версій визначення тодішньої «руської мови». Серед них – «старобілоруська», «церковнослов'янська», «словенсько-русська», «литовсько-русська», «гібридна», «тодішня розмовна білоруська», «тодішня українсько-білоруська книжна мова», «тодішня західноруська мова», «тодішня малоруська літературна мова», «проста мова», «мова книжна штучна» і, нарешті, «русська мова, залежна від чеської літературної мови» [6, с. 35–36]. При цьому Касіян Сакович під терміном «русь»,

або «русський народ», мав на увазі не лише тих співвітчизників, що мешкали в межах кордонів сучасної України, але й представників усього українсько-білоруського соціуму, об'єднаних у межах тогочасної Київської митрополії. Тому, на нашу думку, найближчий відповідник назві «русська мова» серед 12-ти, які перелічив Олександр Сарапін, є термін «українсько-білоруська книжна мова». Саме цей термін, вважаємо, відповідає поняттю староукраїнської мови, вперше викладеної у «Словенській граматиці» Івана Ужєвича 1643 р. [9, с. 4].

Питання оптимальної системи освіти й мови у праці «Desiderosus» (1625)

Касіян Сакович був, без сумніву, видатною і яскравою особистістю своєї доби. Заявивши про себе як письменник-полеміст і вчений у 1620-х роках, він взяв участь у затяжних дискусіях про доцільність чи шкідливість церковної унії, які з новою силою розгорілися між її прихильниками і противниками. Проте, на відміну від «колег по перу», він поступово виводив дискусію щодо релігійних проблем України зі сфери схоластичних дебатів, акцентуючи на проблемах освіти та ролі народної мови в духовному житті свого народу. Яскравою подією в цьому сенсі був вихід у світ 1625 р. в Кракові книги невідомого іспанського автора «Desiderosus», до якої Касіян Сакович написав вступ. У ньому він вперше публічно порушив актуальні проблеми тогочасного українського (руського) суспільства, зокрема щодо мови та освіти. Як відзначив автор цих рядків, на той час питання народної мови для Касіяна Саковича було передусім питанням релігійного зростання українців (русинів).

Як православний монах він вважав оптимальним виховання вірних рідною мовою передусім тому, що це спростило би для них усвідомлення цінностей християнства – як східного, так і західного [1, с. 27–30]. Автор наголошував, що народна мова і мова церковнослов'янська є різними настільки, що навіть священики, які читають Псалтир, не завжди розуміють, що саме вони промовляють [1, с. 27]. Постає, однак, запитання: яке місце, на його думку, належало народній мові (поруч із іншими мовами) в системі тодішньої української освіти?

Припускаємо, що в цьому питанні погляди Касіяна Саковича зазнали певної еволюції. Передусім, принаймні з середини 1620-х років він писав про необхідність високоякісної освіти для своїх співвітчизників – християн східного обряду. Саме така освіта, на його думку, мала сприяти вирішенню цілої низки проблем, які призвели до кризи в українському суспільстві. У зв'язку з цим зазначимо, що в дослідженнях з історії Церкви часто наводяться слова Касіяна Саковича, присвячені протистоянню уніатів і православних: «Ми діти одного батька, сини однієї матері, чому ж при такій родинній близькості любов і згоду між собою розриваємо? Чому один одного живцем до пекла відправляємо? Чому один на одного анафема накладаємо?» (Тут і далі в тексті переклад автора статті. – М. Д.) [10, с. 24]. Цю цитату зазвичай наводять як свідчення готовності Касіяна Саковича до прямих переговорів між прихильниками та противниками унії щодо припинення розколу й відновлення єдності української Церкви. Але в контексті авторського вступу до твору «Desiderosus» стає зрозумілим, що фраза має ширше наповнення. Адже

підґрунтям розколу Касіян Сакович вважав народну темноту і невігластво, тому очікуване відновлення єдності він тісно пов'язував саме з заснуванням нових шкіл, які б виховували нове покоління українців, вільне від забобонів та упреджень [10, с. 24].

Отже, якими бачив майбутні українські школи Касіян Сакович? Слід зазначити, що він виявив себе реалістом і прагматиком. Будучи свідком піднесення релігійного життя та освіти в Польщі, Касіян Сакович усвідомлював, що без застосування позитивного досвіду Римо-Католицької Церкви українці не зможуть розбудувати власну освітню систему. Саме тому в творі «Desiderosus» було як приклад наведено систему навчання в «латинських школах» (де навчався сам Сакович), зокрема досвід вивчення мов. Відзначався ґрунтовний рівень вивчення польської та латинської мов, в тому числі будови слів та синтаксису; наголошувалося на великій увазі до найважливіших правил перекладу з латинської на польську і навпаки тощо [10, с. 21–22]. Застосування саме цієї системи освіти, на думку автора, могло б «відкрити браму» до фундаментального вивчення церковнослов'янської мови, необхідної до подолання неучтва й темноти серед народу. Таким чином, Касіян Сакович, який уже усвідомив значення народної мови у вивченні духовної спадщини Східної Церкви, поки ще не бачив її в навчальному процесі українських шкіл.

Проблеми освіти, мови та самоідентифікації українців у творі Саковича «Perspektiwa» (1642)

Період 1625–1642 рр. став безперебільшення цілою епохою в житті Касіяна Саковича. Це був час переходу в унію і

великих надій, які він покладав на працю задля України (Русі) на ниві З'єднаної з Римом Церкви. Надії, однак, обернулися черговим розчаруванням, яке підштовхнуло його до конфлікту з унійною ієрархією та переходу до Римо-Католицької Церкви. Надалі, ведучи життя мандрівного католицького священика, він перебував у певному світоглядному роздвоєнні. Сказавши Україні (Русі) «прощай», він, проте, не залишив її остаточно, до самої смерті залишаючись на роздоріжжі життєвого вибору. В цей непростий для себе час Касіян Сакович то радив землякам лишати Східну Церкву (як Православну, так і Унійну) та віддавати душі під опіку Римо-Католицької Церкви, то раптом закликав їх працювати над удосконаленням Церкви східного обряду, звільняти її від ересей і забобонів. У цій постаті виразно проглядається драма самотнього мислителя і вченого, якого не зрозуміли сучасники.

Постає питання: як вплинув цей час на усвідомлення Касіяном Саковичем значення освіти, народної мови та самоідентифікації українців? Твір «Perspektiwa» дає нам можливість частково прояснити це. Передусім автор наполегливо проводить давню ідею про значення хорошої освіти, яку бажає бачити для свого народу. З цього приводу він, зокрема, писав: «Справді, великої нагороди від Пана Бога мають сподіватися ті, які школи, академії, колегії, семінарії для виховання молоді фундують. Такі школи мають би їх милості отці владики фундувати при своїх кафедральних церквах, або соборних, як вони їх самі називають. У тих школах мали би вчити читати, писати, співати по-грецьки, по-руськи і по-польськи; мали би там викладати катехізіс, артикули віри, вчення про сім

святих таїнств, казус сумління, контраверсії тощо» [11, с. 111].

У наведеній цитаті викладено суть поглядів автора на освіту, мову й пов'язану з нею національну ідентичність, які Касіян Сакович сповідував в останні роки життя. Передусім, як і раніше, він наголошував на значенні освітянського досвіду Католицької Церкви. Невдачу освітніх заходів уніатів у 1620–1630 рр. автор подав порівняно саме з латинськими школами, на тлі яких унійні школи, образно кажучи, «згасли» [11, с. 113]. Причина такої невдачі, за Касіяном Саковичем, суб'єктивна і банальна – незважаючи на наявність 24 папських стипендій для навчання в Європі уніатів, останні, закінчивши студії, не бажають присвячувати себе освітній та педагогічній праці. Усвідомлюючи свою елітарність, вчорашні випускники папських колегій шукали владичі та архімандричі посади в Церкві, тоді як у Мінській семінарії, яку з великими зусиллями заснував митрополит Йосиф Рутський, «студенти не гостюють» [11, с. 112–113]. З цього приводу Касіян Сакович ставить за приклад уніатам колегії Петра Могили в Києві та Гощі, які досягли вагомих успіхів у поширенні освіти. Понад те, автор навіть обережно припускає, що, за певних обставин, саме ці колегії принесуть велику користь Україні (Русі) [11, с. 113].

Питання мови і пов'язаної з нею національної ідентичності українців (русинів) також частково віддзеркалюється в праці «Perspektiwa». У наведеній цитаті про значення освіти автор наголосив, що в єпископських школах треба навчати студентів українською народною (руською), польською та грецькою мовами. Про цю «освітню тріаду» автор писав

і далі, коли повернувся до теми важливості єпархіальних шкіл. З цього приводу він підкреслив: «...треба, щоб русь по-руськи, по-грецьки та по-польськи навчалася, щоб не дарма люди релігії грецької саме так називалися, бо інші й алфавіту грецького не знають» [11, с. 111]. Латинську мову, на думку автора, українцям (русинам) краще вивчати в католицьких колегіумах, де є фахівці відповідного рівня. І далі знову відзначено: «Ще раз повторюю, нехай би русь по-руськи русь учила читати, писати, співати» [11, с. 111].

З наведеної інформації випливає, що, по-перше, українці (русини) для Касіяна Саковича на початку 1640-х років усе ще асоціювалися з «людьми релігії грецької», але з суттєвим уточненням. Освічений українець (русин) – це людина, яка поєднує три культурні спадщини: власну народну українську (руську), грецьку та польську. Церковнослов'янська сакральна спадщина в українській ідентичності також присутня, але поступово відходить на другий план.

По-друге, в межах одного невеликого розділу автор тричі наголошував на тому, що в єпархіальних школах необхідно викладати народною мовою. Причому писав він про це навіть тоді, коли логіка сюжету не зобов'язувала його так робити. На нашу думку, це свідчить про те, що на момент написання твору «Perspektiwa» автор усвідомлював тему як дуже важливу, тому бажав, аби читач почув цей меседж, хоча спеціального теоретичного обґрунтування ролі народної мови так і не зробив. Промовистим видається й той факт, що опоненти Касіяна Саковича (православний митрополит Петро Могила та унійний єпископ Пахомій Оранський), жорстко критикуючи

твір «Perspektiwa», лишили без коментарів ті положення автора, які стосувалися ролі народної мови в освіті. Подібно без помітного резонансу в українському суспільстві лишилися тези Касіяна Саковича про роль народної мови в релігійному житті, викладені в творі «Desiderosus».

На основі дослідження можемо зробити такі висновки:

1. Касіян Сакович належав до числа мислителів та релігійних діячів, які в 1620–1640 рр. послідовно виступали за створення ефективної системи української освіти з широким застосуванням позитивного досвіду навчальних закладів Римо-Католицької Церкви.

2. Проблема народної мови посідала важливе місце в науковій спадщині Касіяна Саковича. Його погляди на цю проблему пройшли певну еволюцію – від визнання важливості народної мови для релігійного виховання вірних до усвідомлення необхідності викладати народною мовою в українських школах. Касіян Сакович був першим вітчизняним ученим, який порушив цю проблему на рівні публічного обговорення.

3. Наголошуючи на важливості народної мови у релігійному житті та навчальному процесі, Касіян Сакович завжди підкреслював, що слід вивчати й інші мови, необхідні для всебічного інтелектуального виховання особистості. Водночас на початку 1640-х років він прийшов до думки, що освітній процес в українських школах доцільно вести передусім народною, польською та грецькою мовами. Це дає можливість зробити висновок, що Касіян Сакович в ідентичності тодішніх українців бачив поєднання духовної та інтелектуальної спадщини трьох культур – української, польської й грецької.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довбищенко М. Роль «руської мови» в релігійному житті України першої половини XVII ст. *Українознавство*. № 4 (77). 2020. С. 21–32.
2. Історія української культури: у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століття / ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2001. 848 с.
3. Кіку В. Єзуїтські школи. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. С. 114–115.
4. Куліш П. Дві мови, книжня і народня. *Україна. Науковий трьохмісячник українознавства*. 1914. Кн. 3. С. 22–34.
5. Пасічник І., Кралюк П. Національний університет «Острозька академія». *Острозька академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. С. 4–7.
6. Сарапін О. До питання про конфесійну приналежність Франциска Скорини. *СОФІА. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2018. № 2 (11). С. 35–40.
7. Тетерка І. Митрополит Йосиф Велямин Рутський великий реформатор і оборонець Українсько-Католицької Церкви. *Йосиф Велямин Рутський митрополит Київський й усієї Руси-України. Ювілейна збірка у тристалиття смерті. 1637–1937*. Перемишль: Видання «Научного товариства богословів українсько-католицької духовної семінарії», 1937. С. 8–58.
8. Чапленко В. Українська літературна мова: її виникнення і розвиток. Нью-Йорк: Український технічний інститут, 1955. 329 с.
9. Ярещенко А. Іван Ужевич та його «Грамматика словенська» 1643, 1645 pp., або Перші кроки духовної інтеграції в Європу. Харків: Прапор, 2006. 256 с.
10. Sakowicz K. *Desiderosus albo scieszka do miłości Bożej y do doskonałości żywota chrześcijańskiego*. Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1625. 316 s.
11. Sakowicz K. *Epanorthosis albo Perspektywa y obiasnienie błędow, herezyey y zabobonow*

w grekoruskiej Cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, iako w administrowaniu sakramentow y w inszych obrządkach y ceremoniach znajdujących się. Krakow: W drukarni Waleryana Piątkowskiego, 1642. [XXXVI]+120 s.

REFERENCES

1. DOVBYSHCHENKO, M. (2020). The Role of the "Ruthenian Language" in the Religious Life of Ukraine in the 1st Half of the 17th Century (According to Cassian Sakowicz's Introduction to His Work "Desiderosus"). *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, Vol. 4 (77), pp. 21–32. [in Ukr.]
2. SMOLII, V., ed. (2001). *Ukrainian Culture of the 13th – the 1st Half of the 17th Cent.*, Vol. 2 of *History of Ukrainian Culture*: in 5 vol. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]
3. KIKU, V. (2005). Jesuit Schools. In: *Encyclopedia of Ukrainian History*: in 10 vol. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, pp. 114–115. [in Ukr.]
4. KULISH, P. (1914). Two Languages, Literary and Folk. *Ukraina. Naukovyi trokhmisiachnyk ukrainoznavstva (Ukraine. Academic Three-Month Journal of Ukrainian Studies)*, (3), pp. 22–34. [in Ukr.]
5. PASICHNYK, I. KRALIUK, P. (2019). "Ostroh Academy National University". In: *Ostroh Academy. History and Modernity of Cultural and Educational Centre*. Ostroh: Ostroh Academy National University Press, pp. 4–7. [in Ukr.]
6. SARAPIN, O. (2018). On the Confessional Identity of Francysk Skaryna. *SOFIA. Humanitarno-relihiieznavchyi visnyk (SOFIA. Humanities and Religious Studies Bulletin)*, (2 (11)), pp. 35–40. [in Ukr.]
7. TETERKA, I. (1937). Metropolitan Josyf Veliamyn Rutsky as a Great Reformer and Defender of the Ukrainian Catholic Church. In: *Josyf Veliamyn Rutsky mytropolyt Kyivskyyi i usiiei Rusy-Ukrainy. Yuvileina zbirka u trystalittia smerty 1637–1937*. (Josyf Veliamyn Rutsky, Metropolitan of Kyiv and All Ruthenia-Ukraine. Jubilee Collection Devoted to His Three-Centennial Death Anniversary 1637–1937). Peremysl: Scientific Society of the Ukrainian Catholic Religious Seminary Scholars Edition pp. 8–58. [in Ukr.]

8. CHAPLENKO, V. (1955). *Ukrainian Literary Language, Its Genesis and Development*. New York: Ukrainian Technical Institute Press, 329 p. [in Ukr.]
9. YARESHCHENKO, A. (2006). *Ivan Uzhevych and His "Slavic Grammar" 1643, 1645, or the First Steps of Printed Integration into Europe*. Kharkiv: Prapor, 256 p. [in Ukr.]
10. SAKOWICZ, K. (1625). "Desiderosus", *or the Path to God's Love for the Perfection of Christian Life*. Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 316 p. [in Pol.]
11. SAKOWICZ, K. (1642). *Epanorthosis, or Prospects of Explaining Errors, Heresies, and Superstitions in the Greek Disunite Churches Both in Articles of Faith and Administering the Sacraments in Other Rites and Ceremonies*. Krakow: w drukarni Waleryana Piątkowskiego, [XXXVI]+120 p. [in Pol.]

Проблема народної мови посідала важливе місце в науковій спадщині Касіяна Саковича. Його погляди на цю проблему пройшли певну еволюцію - від визнання важливості народної мови для релігійного виховання вірних до усвідомлення необхідності викладати народною мовою в українських школах. Касіян Сакович був першим вітчизняним ученим, який порушив цю проблему на рівні публічного обговорення.